

GEEN VREUGDEVOLLER VERMAAK DAN LEEDVERMAAK

Privatisering bij tussentijds teruggetreden wethouders

Jesse de Jong
S1266438
Universiteit Leiden
9 juni 2016

Prof. J.J.M. van Holsteyn
Bachelorproject Politieke Psychologie

Aantal woorden: **9.058**

Inhoudsopgave:

1. Inleiding	p. 2
2. Ontwikkelingen	p. 4
3. Terugtrekende wethouders	p. 11
4. Onderzoeksopzet	p. 13
5. Analyse	p. 19
6. Conclusie	p. 26
7. Discussie	p. 27
8. Literatuurlijst	p. 28

1. Inleiding

Nederland is een polderland. Het open politieke systeem, waarin het voor iedere groep in de samenleving mogelijk is om representatie te verkrijgen, is er één met veel verschillende partijen. Op lokaal niveau betekent dit dat in een gemeenteraad met maximaal 45 vertegenwoordigers veel verschillende fracties plaatsnemen in de politieke arena. In de gemeente Den Haag zijn de 45 raadsleden momenteel verdeeld over 15 fracties (Gemeente Den Haag, n.d.). Met veel verschillende opvattingen in een klein politiek orgaan zal het niet verbazen dat men het daar vaak met elkaar oneens is. Onderling in de raad, maar ook tussen raad en College van B&W ontstaan meningsverschillen over het te voeren beleid.

Het is één van de mogelijkheden van democratische controle in Nederland om onwelgevallige bestuurders weg te kunnen sturen. ‘Voting the rascals out’ wordt dit door onder andere Bovens genoemd (Bovens, 2005: 192). Gekozen vertegenwoordigers kunnen kabinetsleden of wethouders dwingen op te stappen, wanneer zij politieke beloften niet waarmaken of in de ogen van de vertegenwoordigers slecht beleid uitvoeren. Van deze controlerende functie wordt op lokaal niveau veelvuldig gebruik gemaakt. In de gemeentelijke bestuursperiode 2006-2010 traden 449 wethouders (29,7%) vroegtijdig af, terwijl er in 2006 1513 wethouders waren aangesteld (Castenmiller *et al.*, 2010: 7). Ter vergelijking: In 1986 traden 1854 wethouders aan, waarvan er 374 (20,2%) tussentijds waren teruggetreden in de periode 1986-1990 (Castenmiller *et al.*, 2010: 7). Wethouders hebben verschillende redenen om tussentijds hun ambt – al dan niet gedwongen door de raad – te verlaten. Er zijn wethouders die hun ambt verlieten vanwege onvermijdelijke redenen, zoals ziekte of overlijden; anderen kozen voor een andere politieke functie en weer anderen moesten hun functie verlaten bij gebrek aan vertrouwen van de gemeenteraad.

Dat ongeveer een derde van de wethouders in de periode 2006-2010 het werk tussentijds moest neerleggen kan enerzijds betekenen dat democratische controle hoogtij viert en gemeenteraadsleden er niet voor terugdeinzen om bestuurders aansprakelijk te stellen voor slecht beleid. Anderzijds kan het ook een indicator zijn van een afname van de bekwaamheid van lokale bestuurders. Deze discussie is an sich al voer voor normatief onderzoek, maar er liggen ook empirische vraagstukken open omtrent het terugtreden van wethouders.

Eén van de vraagstukken is of de trend van privatisering in de politiek zich voordoet bij het beoordelen van het functioneren van wethouders. Deze trend gaat uit van groeiende aandacht voor het persoonlijke leven van een politicus, zowel bij politici zelf als bij burgers en media (Kleinnijenhuis, Oegema & Takens, 2009: 103; Langer, 2007: 373). Op nationaal

niveau is veel aandacht voor het privéleven van politieke kopstukken in campagne filmpjes – zoals PvdA-lijsttrekker Diederik Samsom die zijn gehandicapte dochter betrok bij een persoonlijk spotje in 2012. Daarnaast ontdekte Langer (2007) dat er een toename zichtbaar was in het aantal keren dat Britse premiers het over hun privéleven hadden in kranteninterviews. Het vraagstuk van privatisering van de politiek is relevant, omdat het ten eerste past binnen de discussie over personalisering van de politiek en ten tweede omdat het betrekken van het privéleven bij de politiek door sommige wetenschappers wordt omschreven als ‘uitholling’ van leiderschap (Langer, 2007: 373; Santen & Van Zoonen, 2009: 169). Rahat en Sheaffer noemen de uitdaging van privatisering zelfs groter dan die van personalisering, “because it focuses the attention of citizens on personal characteristics of leaders that may not be relevant to politics” (Rahat & Sheaffer, 2007: 68).

Bovendien is op lokaal niveau wel onderzoek gedaan naar het aftreden van wethouders en de redenen daartoe, maar hierbij is nog niet ingegaan op een mogelijke toegenomen invloed van het privéleven van de wethouder. Dit voorliggende onderzoek gaat in op de vraag of het privéleven van lokale bestuurders meer aandacht krijgt van lokale politici, kiezers en media. De resultaten geven aan of bestuurders ook buiten de raadszaal op hun tellen moeten letten, om te voorkomen dat zij gedwongen worden op te stappen. In eerste instantie is het aannemelijk dat meer wethouders worden weggestuurd vanwege gebeurtenissen in de privésfeer, omdat dit aansluit bij de nationale groeiende aandacht voor het privéleven en de meer toegankelijke media die gemakkelijker persoonlijke schandalen kunnen openbaren (Santen & Van Zoonen, 2009: 168; Aelst, Sheaffer & Stanyer, 2011: 205; Herder, 2013). Het is lastig om te onderzoeken of wethouders tegenwoordig vaker kwalijke dingen doen dan vijftien jaar geleden – om maar wat te noemen: frauderen, geweld plegen, dronken in het openbaar verschijnen, buitenechtelijke affaires hebben of zich onwelgevallig in de media uiten – maar het is eventueel wel waar te nemen of dit soort veroordelingen in de periode 2004-2015 vaker tot politieke consequenties leiden. De vraag die voorligt is dan ook: In hoeverre is er sprake van privatisering bij het tussentijds terugtreden van wethouders in Nederland in de periode 2004-2015?

2. Ontwikkelingen

Personalisering

Dit onderzoek naar het belang van privéfactoren bij de politieke val van lokale bestuurders is gerelateerd aan de vermeende trend van personalisering. Er zijn verschillende ontwikkelingen die onder de noemer ‘personalisering’ geschaard kunnen worden. In veel artikelen over personalisering worden de categorieën van Rahat en Sheafer (2007) gehanteerd, wat de bruikbaarheid van hun categorisering onderstreept. Bovendien omvat hun werk alle gedaanten van personalisering die voor dit onderzoek relevant zijn, waardoor het artikel van Rahat en Sheafer de leidraad voor dit overzicht van het fenomeen personalisering vormt. Ze presenteren een overzicht waarmee personalisering van de politiek bekeken en begrepen kan worden. De verschillende concepten die in verschillende landen worden gehanteerd, kunnen worden ondergebracht in drie categorieën: Institutionele personalisering, media-personalisering en gedragspersonalisering (Rahat & Sheafer, 2007).

Institutionele personalisering wordt omschreven als “the adoption of rules, mechanisms, and institutions that put more emphasis on the individual politician and less on political groups and parties” (Rahat & Sheafer, 2007: 66). In het land waarin zij hun onderzoek uitvoeren, Israël, vinden Rahat en Sheafer vanaf de jaren '70 een duidelijke toename van de openheid van de verkiezingen voor de kandidatenlijst (Rahat & Sheafer, 2007: 72-73).

Met media-personalisering wordt een verandering in de presentatie van politiek in de media bedoeld, waarbij gepersonaliseerde media-aandacht meer aandacht heeft voor de individuele politicus en minder voor de partij of organisatie. Hierbinnen valt het onderscheid te maken tussen de mediafocus van politici zelf en van de media; wie legt er nadruk op het persoonlijke? (Rahat & Sheafer, 2007: 67) De auteurs noemen een extra dimensie van media-personalisering, die relevant is voor de centrale vraag van het voorliggende onderzoek: geprivatiseerde media-aandacht. Waar gepersonaliseerde media-aandacht vooral ingaat op politieke aspecten van een individuele politicus ten opzichte van politieke groepen, refereert geprivatiseerde media-aandacht aan aandacht voor voornamelijk privéfactoren van een politicus, die als zodanig niets met politiek te maken hebben (Rahat & Sheafer, 2007: 67-68). Ook hierbij kan het onderscheid tussen de media en de politici als initiator worden gemaakt, maar het is tekenend voor een gepersonaliseerde politiek als een van beide actoren privéfactoren in de politiek(e campagne) betreft.

Tot slot komen Rahat en Sheafer tot de derde categorie personalisering: de personalisering van politiek gedrag. Ligt er bij het handelen van politici enerzijds of bij kiezers anderzijds meer nadruk op de persoon dan op de partij? Dan is het handelen gepersonaliseerd (Rahat & Sheafer, 2007: 68). Bij politici uit zich dit in een toename van individueel ingediende wetsvoorstellen of amendementen; kiezers zouden zich gepersonaliseerd gedragen, wanneer zij bij hun kiesgedrag meer nadruk leggen op personen en minder op lijsten, groepen of partijen (Rahat & Sheafer, 2007: 68).

Ontwikkelingen

De categorieën van Rahat en Sheafer corresponderen met diverse maatschappelijke ontwikkelingen. Allereerst kan de opkomst van elektronische media (en met name de televisie in de jaren '50 en '60) een toenemende nadruk op persoonseigenschappen worden toegedicht (McAllister, 2007: 578; Garzia, 2011: 699). Het voorbeeld van de presidentsverkiezingen van de VS in 1952 wordt in meerdere onderzoeken aangehaald: voor het eerst werd een presidentieel debat op televisie uitgezonden. Dwight Eisenhower wist in tegenstelling tot zijn tegenstander Adlai Stevenson gebruik te maken van deze beeldpromotie. Hij kwam goedverzorgd en zongebruind voor de dag – en won (McAllister, 2007; Garzia, 2011: 703).

Ook Swanson en Mancini (1996) beschrijven het toegenomen belang van elektronische media. Doordat televisiereclame belangrijker werd, werd het budget van een kandidaat steeds bepalender; wie het meeste geld heeft, wint. Hoewel dit in eerste instantie vooral een Amerikaans fenomeen leek, hebben meer recent andere democratieën de Amerikaanse campagnetechnieken overgenomen. Swanson en Mancini noemen dit de 'Amerikanisering' van de politiek (1996). Garzia (2011: 699) verwijst naar een onderzoek van LeDuc, Niemi en Norris uit 1996. Van de 45 onderzochte democratieën hadden slechts vier landen geen (televisie)debat tussen de leiders van de grootste politieke groeperingen, zoals ze dat in de Verenigde Staten ook hadden. In Nederland bestaan ook parallellen tussen Amerikaanse verkiezingstaferelen en Nederlandse verkiezingsstunts. Van Santen en Van Zoonen (2009: 164) noemen het saxofoon spelen van presidentskandidaat Bill Clinton in een talkshow in 1992 en de imitatie hiervan van VVD-leider Hans Dijkstal. Zij bestrijden de "video-malaisethese" die inhoudt dat de toenemende rol van televisieoptredens de politiek schaadt (Santen & Van Zoonen, 2009: 164), maar ze ontkennen niet dat video (positieve danwel negatieve) invloed heeft op politieke leiders en hun verkiezingen.

De gedragspersonalisering van Rahat en Sheafer (2007) past in de ontwikkelingen van de samenleving zoals die geschetst worden door Swanson en Mancini (1996). Swanson en

Mancini schrijven over een ‘modernisering’ van de samenleving. De opkomst van modernere technieken zorgt voor een grotere en snellere informatievoorziening tussen politiek en burger. Daarnaast zou er sprake zijn van een individualisering van politici én van kiezers (Bauman, 2001; Swanson & Mancini, 1996; Garzia, 2011: 698). In Nederland valt dit praktisch te vertalen naar de ontzuiling sinds de jaren '60 van de vorige eeuw; de traditionele sociale scheidslijnen werden vager en mensen baseerden hun politieke keuzes vaker op eigen inzicht in plaats van op basis van de zuil waartoe zij behoorden (Andeweg & Irwin, 2009: 41-43). Bovendien werden politieke partijen minder belangrijk, omdat hun rol als communicator werd overgenomen door radio en met name televisie (Andeweg & Irwin, 2009: 92).

In een onderzoek naar stemgedrag uit de jaren '70 kwam al naar voren dat kiezers zich mede baseerden op “images” van kandidaten (Nimmo & Savage, 1976). Een image of beeld wordt door hen gedefinieerd als een wisselwerking tussen kandidaat en kiezer, waarbij de kandidaat selecteert welke waarden of eigenschappen hij wil tentoonspreiden (in de elektronische media) en de kiezer zijn keuze bepaalt aan de hand van de waarden die hij graag terugziet in een kandidaat (Nimmo & Savage, 1976). Hierin is de kern van geïndividualiseerd kiezen en verkozen worden te zien. Garzia (2011) wijst in later werk eveneens op deze meer persoonlijke band tussen kandidaten en kiezers: “a symbolic closeness to the masses has become a necessary condition for emergence and electoral success of a political leadership” (Garzia, 2011: 698).

Daarnaast zouden er – in overeenstemming met de redentie van Rahat en Sheaffer (2007) institutionele wijzigingen moeten zijn doorgevoerd die personalisering in de hand zouden spelen, maar hier is de literatuur niet eenduidig bevestigend over. McAllister (2007: 577-578) wijst erop dat de personalisering van de politiek voornamelijk optreedt binnen de reeds geldende regels van de democratie. Ook Andeweg en Irwin (2009) merken op dat het Nederlandse kiesstelsel zeer beperkt gewijzigd is in de afgelopen honderd jaar. De kleine wijzigingen die in het Nederlandse kiesstelsel zijn doorgevoerd hebben dan overigens wel te maken met meer gepersonaliseerde legitimiteit: in 1998 is bijvoorbeeld de drempel voor een voorkeurszetel verlaagd van 50 naar 25 procent van de kiesdeler (Andeweg & Irwin, 2009: 102). Dit vergroot de kans op een zetel na een persoonlijke campagne.

De laatste poging om het kiesstelsel drastisch om te vormen tot een stelsel met een meer directe band tussen kiezer en gekozene uit 2003 strandde weliswaar, maar het is wel een poging geweest van institutionele personalisering (Kamerstukken II, 2003/04, 29.356, 1). Dit voorstel van toenmalig minister voor Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties Thom de Graaf hield in dat Nederland in enkel- of meervoudige kiesdistricten zou worden

ingedeeld. Kandidaten waren – volgens de minister – gebaat bij een meer persoonlijk mandaat en zij zouden in het voorgestelde systeem in hun kiesdistrict verantwoording kunnen afleggen aan hun eigen kiezers.

Van Holsteyn en Andeweg (2008) onderzochten of de genoemde symptomen van personalisering zich bij Nederlandse verkiezingen voordeden. Zij keken of kiezers bij Tweede Kamerverkiezingen hun stem voornamelijk baseerden op de partij of op de persoon van hun keuze (Holsteyn & Andeweg, 2008: 107-108). Hun onderzoek naar kiezers die op de lijsttrekker danwel op iemand lager op de lijst hadden gestemd leverde op dat kiezers voornamelijk voor de partij kozen en daarna pas een afweging maakten op welke persoon zij zouden stemmen. Bij het Nationaal Kiezersonderzoek van 2006 vonden zij dat 77 procent van de kiezers die aangaven op de lijsttrekker te hebben gestemd evengoed op een andere lijsttrekker voor diezelfde partij zou stemmen (Holsteyn & Andeweg, 2008: 114). Niet de persoonlijke eigenschappen van de betreffende lijsttrekker lijken dus doorslaggevend, maar voornamelijk de waardering van de partij die hij trekt is bepalend voor de stemkeuze.

Privatisering

Eén van subcategorieën van Rahat en Sheaffer (2007) verdient bijzondere aandacht. Onder de personalisering van de media noemen zij de *privatisering* van de media. Dit slaat volgens hen op een focus van de media op persoonlijke karakteristieken en het persoonlijke leven van individuele kandidaten (Rahat & Sheaffer, 2007: 67). Andere auteurs duiden privatisering aan als een politisering van private zaken, die zich met name in de media zou uiten (Kleinnijenhuis, Oegema & Takens, 2009: 103; Langer, 2007: 373; Santen & Van Zoonen, 2009: 168). Het interessante van privatisering is dat zaken die voor het uitoefenen van een politieke functie niet van belang zijn toch worden ‘meegenomen’ in het politieke oordeel van kiezers of andere politici. Aan de ene kant is het interessant om te zien dat kiezers en politici aandacht besteden aan iemands privéleven – en daarmee in feite voorbijgaan aan diens politieke profiel. Aan de andere kant toont het aan dat het vak van politicus verandert, wanneer hij of zij het privéleven ‘gebruikt’ bij het presenteren van zichzelf.

Het sluit aan bij de categorisering van Rahat en Sheaffer (2007) dat privatisering in de literatuur in één adem wordt genoemd met de media. Langer (2007) onderzocht verschillende aspecten van personalisering bij de berichtgeving over de Britse minister-president in de periode 1945-1999 en constateerde dat het percentage geprivatiseerde berichtgeving het meest steeg (Langer, 2007: 385). Daarnaast wijst Langer er in haar artikel op dat een grotere focus op het privéleven van politici zorgt voor een uitholling van de kwaliteiten van politieke

leiders. Ze werpt de vraag op wat er gebeurt als het politieke systeem uiteindelijk voornamelijk leiders voortbrengt die zichzelf voordoen als *likeable guys* of goede familiemannen, in plaats van leiders die voldoen aan de kwalificaties en de ervaring die nodig zijn voor besturen (Langer, 2007: 373). Langers redenering is vervolgens dat een dergelijke ontwikkeling zichzelf zou versterken. Politieke leiders zouden zich gedwongen kunnen voelen hun privéleven te delen, uit angst om zwak te worden gevonden (Langer, 2007: 386).

Van Aelst, Sheafer en Stanyer (2011) gaan dieper in op de conceptualisering van het begrip 'privatisering'. Zij delen privatisering op in twee aspecten: één die ingaat op persoonlijke karaktertrekken en één die ingaat op het persoonlijke leven (Aelst, Sheafer & Stanyer, 2011: 206-207). Privatisering in het algemeen zou een verplaatsing van aandacht van het publieke naar het persoonlijke inhouden, de aandacht voor persoonlijke karaktertrekken zou zich verplaatsen naar niet-politieke eigenschappen en de aandacht voor het persoonlijke leven zou verschuiven naar het privéleven en persoonlijke interesses (Aelst, Sheafer & Stanyer, 2011: 207). De auteurs verdedigen het betrekken van persoonlijke karaktertrekken bij privatisering, door te stellen dat de (toenemende) zichtbaarheid van deze eigenschappen an sich niet duidt op privatisering, maar wel als men bekijkt *welke* eigenschappen naar voren worden gebracht (Aelst, Sheafer & Stanyer, 2011: 208). Rahat en Sheafer (2007) scharen de nadruk op persoonlijke eigenschappen ook onder privatisering, omdat dit ten koste zou gaan van aandacht voor politieke eigenschappen (Rahat & Sheafer, 2007: 74).

De vermeende privatisering van de politiek vormt de kern van dit onderzoek. Het is een categorie van personalisering die een verdere inbreuk doet op het politieke proces dan algemene personalisering, omdat persoonlijke eigenschappen en karaktertrekken nog hun navolging vinden in het politieke functioneren van een politicus, maar factoren uit het privéleven geen invloed hebben op hun politieke functioneren. Toch zouden deze factoren worden meegenomen in de politieke journalistiek, bij stemgedrag van kiezers en bij de onderlinge beoordeling van politici. Over dit laatste is echter weinig geschreven.

Bovens heeft in 2010 aandacht besteed aan het aftreden van Nederlandse ministers en staatssecretarissen (Bovens *et al.*, 2010). Hier ging het echter over de vraag of de betreffende bestuurder enerzijds zijn of haar verantwoordelijkheid zou nemen voor bestuurlijke fouten of anderzijds 'aan het pluche blijft kleven'. Dit is echter primair de reactie van een bestuurder in een proces van democratische verantwoording, volgend op (veelal) een politiek debacle. Daardoor is het geen aanwijzing voor personalisering – laat staan privatisering – bij het beoordelen van bewindslieden. Er ligt nog een open onderzoeksterrein bij het verbinden van politieke consequenties aan persoonlijke eigenschappen of handelingen in het privéleven.

Veel van de bovenstaande observaties hebben betrekking op de relatie tussen kiezer en gekozene. Dit is echter één kant van de medaille. Zelfs als er maar de schijn is van personalisering van de politiek, kan dit zijn uitwerking hebben op de campagnevoering en het kiesgedrag. Er kan een *self-fulfilling prophecy* ontstaan, wanneer kiezers en gekozenen zich gaan gedragen naar de vermeende personalisering (Langer, 2007: 384). Daarom moet ook de andere kant van de medaille bestudeerd worden: het gedrag van politici in de politieke arena. Dit onderzoek gaat in op deze kant van de medaille en beperkt zich daarbij tot de lokale politieke arena. Lokale bestuurders – wethouders – kunnen door de gemeenteraad worden gedwongen hun functie neer te leggen. De aanleiding daartoe kan verschillen, maar afgaand op de vermeende trend van personalisering en privatisering is het waardevol te onderzoeken of deze aanleidingen aan privatisering onderhevig zijn. Het gaat hierbij dus niet om de beoordeling van kiezers jegens politieke vertegenwoordigers bij verkiezingen, maar om de politieke beoordeling binnen het democratische proces van de lokale politiek.

Lokale politiek

Er zijn enkele ontwikkelingen waar te nemen in de lokale politiek die mogelijk invloed hebben op de positie van wethouders ten opzichte van de gemeenteraad en het publiek. Deze zijn mogelijk relevant bij het onderzoeken van het terugtreden van wethouders. Zo neemt allereerst de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen gestaag af. In de jaren '80 kwam nog meer dan 70 procent van de kiezers naar het stembureau, bij de laatste twee lokale verkiezingen, van 2010 en 2014 kwam de opkomst niet boven de 55 procent (Peters *et al.*, 2014: 24). Deze dalende trend loopt parallel aan de landelijke opkomstpercentages, die een indicator vormen voor de gedachte dat kiezers zich minder laten mobiliseren door politieke partijen, wat een gevolg zou zijn van een dalend ledenaantal van partijen (Boogers, 2010: 64).

De afgelopen decennia is er in reactie op de kleinere rol van partijen al enige personalisering in de politiek opgetreden; politici spannen zich meer in voor een persoonlijke band met de kiezer en kiezers bepalen tegelijkertijd hun stem meer op basis van persoonlijke beelden van kandidaten (Nimmo & Savage, 1976; Bauman, 2001; Garzia, 2011: 698). De afgenomen mobiliserende functie van politieke partijen, wat een lagere verkiezingsopkomst tot gevolg zou hebben volgens deze redenering, zou met name volgens Garzia (2011: 698) een toename van persoonlijke binding tussen kiezer en gekozene veroorzaken. De beoordeling van politici wordt hierdoor mogelijk persoonlijker en het privéleven van de politicus kan belangrijker worden voor die beoordeling.

Op lokaal niveau speelt het dalende ledenaantal van politieke partijen met name een belangrijke rol. Boogers (2010) meent dat de organisatie-, de mobilisatie- en de programmatische functie van partijen hierdoor aan belang hebben ingeboet, ten gunste van de kandidaatsstellingsfunctie (Boogers, 2010: 64). Het is voor lokale afdelingen van politieke partijen of lokale politieke partijen moeilijk om voldoende gekwalificeerde mensen te mobiliseren voor het raadswerk en voor wethoudersposten. “Met als gevaar dat concessies moeten worden gedaan aan de kwaliteit van aspirant-politici” (Boogers, 2010: 65-66).

Een andere vermeende tendens in de lokale politiek is er één van politisering die zich sinds de jaren '90 zou voordoen (Korsten & Tops, 1998: 24; Aardema, Boogers & Korsten, 2012: 19). “Bestuurlijke waarden als consensus, compromissen en depolitisering worden geconfronteerd met politieke waarden als profilering, zichtbaar maken van verschillen in visies en dissensus” (Castenmiller *et al.*, 2010: 6). Politieke verschillen zullen in dit geval meer zichtbaar worden en volgens de redenering van Castenmiller en collegae zouden er meer conflicten ontstaan in de gemeentepolitiek. Zij koppelen vervolgens deze politisering aan algemene ontwikkelingen in de maatschappij (waarover hieronder meer): “Die politisering vormt de weerslag van maatschappelijke veranderingen als de ontzuiling, individualisering en een kritischer houding ten opzichte van gezagsdragers” (Castenmiller *et al.*, 2010: 6).

Aardema, Boogers en Korsten (2012) halen de politisering aan die door Korsten en Tops (1998) is geconstateerd. Voor hun onderzoek uit 2012 interviewden zij teruggetreden wethouders en daaruit maken zij op dat er een ‘nieuwe politieke cultuur’ is ontstaan door de politisering, de ontzuiling, de opkomst van lokale partijen, grotere aandacht voor lokale politiek in de media en versnippering in de lokale politiek (Aardema, Boogers & Korsten, 2012: 18-20). Deze nieuwe politieke cultuur zet de interne verhoudingen op scherp, waardoor bestuurders strenger worden gecontroleerd door de gemeenteraad en misstappen vaker politieke consequenties zouden kunnen hebben. De stijging van het percentage wethouders dat tijdens een collegeperiode terugtreedt sinds 1990 (zie Castenmiller *et al.*, 2010) levert empirische steun voor deze hypothese.

In hun onderzoek verwachtten Aardema, Boogers en Korsten ook dat de invoering van de Wet Dualisme in 2002 een meer instabiele positie van wethouders tot gevolg zou hebben, maar deze institutionele wijziging zorgde niet direct voor een toename van het aantal tussentijds terugtreedende wethouders (Aardema, Boogers & Korsten, 2012: 19). Toch heeft de dualisering een stempel gedrukt op de lokale politiek, zo maken zij op uit gesprekken met betrokkenen van eerder onderzoek, uit 2011: “Er wordt verder op gewezen dat er hier en daar sprake is van ‘doorgeschoten dualisme’, bijvoorbeeld waar de raad ‘tweedekamertje’ wil

spelen of een te dirigistische opstelling jegens het college kiest. De teneur van de interviews is dat de raad dominanter en agressiever is geworden en dat de coalitie het niet meer vanzelfsprekend voor de wethouders opneemt” (Aardema, Boogers & Korsten, 2012: 19; zie ook Aardema *et al.*, 2011: 21). De invoering van het dualisme heeft niet geresulteerd in een grote piek van terugtrekkende wethouders, maar het heeft zeker (in sommige gemeenten) gezorgd voor politieke onrust.

3. Terugtrekkende wethouders

De ontwikkelingen die in de vorige paragraaf staan beschreven zouden de positie van wethouders in de gemeentepolitiek beïnvloeden. Eén van de symptomen van ‘de nieuwe politieke cultuur’ (Aardema, Boogers & Korsten, 2012: 18) is een toename van het aantal vallende wethouders.

Het eerste onderzoek naar ‘vallende wethouders’ werd in 1994 gepubliceerd. Derksen en Kas openen met een passage die weergeeft waarom dit onderzoek door latere wethoudersonderzoeken als genesis wordt aangeduid: “Het lijkt schering en inslag te worden: het fenomeen van de vallende wethouder. In ieder geval zijn de media meer dan ooit in de val van wethouders geïnteresseerd” (Derksen & Kas, 1994: 109). Met het vallen van een wethouder wordt bedoeld dat hij of zij nog tijdens de collegeperiode door toedoen van de gemeenteraad zijn of haar bestuurlijke functie heeft moeten neerleggen ‘om politieke redenen’ (Derksen & Kas, 1994: 111-112). Die politieke redenen kunnen ook worden geïnterpreteerd als een ‘politiek conflict’. Dit wordt door Aardema en collega’s gedefinieerd als: “een situatie waarin het onderling vertrouwen tussen politieke actoren zodanig onder druk staat dat het vertrek van een of meer van deze actoren als ultimum remedium in beeld komt” (Aardema *et al.*, 2011: 29-30). Hoewel het ambt van wethouder al lang onderdeel is van de Nederlandse staatsinrichting, wordt pas in 1994 in de politicologie aandacht besteed aan dit *vallen* van een wethouder. Het aantal gemeenten en daarmee het aantal wethouders in Nederland neemt juist gestaag af, de afgelopen 150 jaar. In 1849 kende Nederland 1.209 gemeenten, in 1990 672 en in 2015 nog slechts 393 (Schaap, 2015: 168). De aandacht voor het functioneren van deze groep lijkt dus toe te nemen, terwijl de grootte van de groep afneemt.

Derksen en Kas stelden dat in de periode 1990-1992 meer wethouders terugtraden dan in de periode 1986-1988 (steeds de eerste twee jaar van een collegeperiode). Respectievelijk 216 en 192 wethouders verlieten tussentijds hun ambt (Derksen & Kas, 1994: 112). Zij voegden vervolgens de derde jaren van de twee collegeperiodes toe aan hun analyse en het

viel hen op dat het percentage wethouders dat politiek was afgetreden vanwege frauduleus of corrupt handelen sterk toenam (Derksen & Kas, 1994: 114). Deze oorzaak van het aftreden lijkt een geprivatiseerde reden: het plegen van fraude is een beslissing (of een fout) die in de privésfeer of althans buiten de politieke arena plaatsvindt. Op basis van het onderzoek van Derksen en Kas is het niet goed mogelijk om van een trend te kunnen spreken, omdat zij slechts twee collegeperiodes vergelijken.

Nu, ruim twintig jaar later, is het beter mogelijk een eventuele trend te onderzoeken in het tussentijds terugtreden van wethouders. Het valt op te merken dat tussen de terugtrekkende en de vallende wethouder een definitieverschil bestaat: De vallende wethouder heeft – in de ogen van de gemeenteraad – iets fout gedaan (Aardema *et al.*, 2011: 29-30), de terugtrekkende kan door overmacht gedwongen zijn (Derksen & Kas, 1994: 112). Tegenwoordig zijn er meer gegevens beschikbaar over de aantallen en de motivaties van teruggetreden wethouders. Derksen en Kas gaven aan gemeenten (herhaaldelijk) te moeten bellen voor hun data (1994: 109); sinds 2004 wordt jaarlijks een overzicht opgesteld van gevallen wethouders in opdracht van het magazine Binnenlands Bestuur. Recenter onderzoek laat zien dat na het onderzoek van Derksen en Kas het percentage wethouders dat tussentijds terugtreedt blijft toenemen. Was dit in de bestuursperiode 1986-1990 20 procent, in de periode 2006-2010 trad 30 procent van de wethouders tussentijds terug. Hierbij zijn de wethouders wier functie wegviel vanwege herindeling nog buiten beschouwing gelaten (Castenmiller *et al.*, 2010: 7). De toegenomen aandacht – die door Derksen en Kas, maar ook in het recentere onderzoek wordt aangetoond (Castenmiller *et al.*, 2010; Aardema *et al.*, 2011; Aardema, Boogers & Korsten, 2012) – is misschien op zichzelf al een indicator voor politieke privatisering, maar voor een blik op de privatisering bij het aftreden van wethouders is verder onderzoek nodig.

4. Onderzoeksopzet

Doelstelling

Wethouders vormen de uitvoerende macht op het laagste politieke niveau in Nederland, de gemeente. Dit impliceert dat onderwerpen die het dichtst bij inwoners van Nederland staan – zowel letterlijk als figuurlijk – door hen worden gevat in beleid. Deze wethouders komen veelal aan hun positie dankzij hun positie op de kieslijst bij de gemeenteraadsverkiezingen, maar zij kunnen ook zonder democratische grondslag ‘van buitenaf’ worden gehaald (Tops & Zouridis, 2002: 143). Het is de gemeenteraad die wethouders aanstelt en het College van B&W vervolgens controleert. Er is dus een indirecte band tussen de kiezer en de wethouder.

Met enige regelmaat verschijnen er verhalen in de media over wethouders die oneigenlijke dingen doen, soms met het gevolg dat zij hun functie moeten neerleggen. Een voorbeeld uit 1992: een wethouder uit Aalsmeer had met zijn luchtbuks een reiger doodgeschoten, waarna een aantal fracties dreigde hem aan de kant te zetten. Hij stapte daartoe op (Hartman & Tops, 1994: 313). Meer recent werd de Roermondse wethouder Jos van Rey verdacht van omkoping en vriendjespolitiek (De Graaf, 2016). Dit soort verhalen – waarvan er nog veel meer zijn – riep de volgende vraag op: Wie controleert de Nederlandse wethouders? Anno 2016 zijn meerdere taken van het Rijk gedelegeerd aan de gemeenten en gaat er meer geld door de vingers van de gemeentelijke bestuurders. Daarom zou het belangrijk kunnen zijn zicht te krijgen op deze wethouders. Wie bekleden die functies? Hebben zij een fragiele positie? Of zagen zij zelf hun stoelpoten door doordat zij zich ‘misdragen’? Meer inzicht in de redenen waarom wethouders uit hun functie moesten terugtreden kan als waarschuwing dienen voor huidige en toekomstige lokale bestuurders, maar bovendien kan het duidelijk maken welke mechanismen er spelen in de controlefunctie van de gemeenteraden in Nederland.

Vraagstelling

Dit onderzoek biedt een antwoord op de hoofdvraag: In hoeverre is er sprake van privatisering bij het tussentijds terugtreden van wethouders in Nederland in de periode 2004-2015? Het ultieme controlemiddel van de gemeenteraad is de mogelijkheid om wethouders te dwingen om af te treden. Indien een motie van wantrouwen jegens een wethouder door een meerderheid van de raad wordt gesteund of dreigt gesteund te worden, trekt de wethouder de conclusie dat hij of zij niet gesteund wordt in het uitvoeren van zijn of haar taak en vertrekt. Dit tussentijds terugtreden – waartoe ook op eigen initiatief kan worden besloten – komt

jaarlijks rond de honderd keer voor (Bouwman, 2016: 11). In opdracht van het magazine Binnenlands Bestuur wordt sinds 2004 jaarlijks een overzicht gepubliceerd van wethouders die dat jaar zijn teruggetreden en hun voornaamste redenen: het Wethoudersonderzoek. Is er bij vergelijking van deze onderzoeken een ontwikkeling waarneembaar van meer geprivatiseerd gemotiveerd terugtreden?

Geprivatiseerd gemotiveerd terugtreden betekent, volgens de definitie van Langer (2007: 373) dat iets uit de private sfeer politiek gemaakt wordt. De wethouder ervaart een politiek gevolg (terugtreden) van een handeling of gebeurtenis uit zijn of haar privéleven. Dit geprivatiseerd terugtreden kan gedwongen of ongedwongen plaatsvinden, maar dit brengt wel een onderzoekstechnische complicatie met zich mee: Binnenlands Bestuur noemt de meeste jaren wel de totale aantallen van ongedwongen of vrijwillig vertrek, maar de lijsten waarop deze aantallen zijn gebaseerd zijn niet openbaar en de aantallen zijn dus niet te controleren. Wel wordt er bij het wethoudersonderzoek altijd een lijst gepresenteerd van teruggetreden wethouders die ‘politiek gevallen’ zijn. De precieze definitie van ‘politiek gevallen’ verschilt in sommige jaren, maar het houdt in ieder geval in dat deze wethouders voor hun val een politiek conflict niet overleefden of dreigden niet te overleven.

Ondanks deze beperking kan de hoofdvraag van het voorliggende onderzoek worden beantwoord met behulp van de data van Binnenlands Bestuur. Het onderzoek spitst zich toe op de situaties waarin een wethouder in conflict was met de gemeenteraad. Geprivatiseerde aanleidingen (zoals fraude, valsheid in geschrifte, buitenechtelijke affaires of openbaar dronkenschap) kunnen leiden tot een politiek conflict, waarna een wethouder eventueel aftreedt. Hiertegenover staan de situaties wanneer een wethouder opstapt na een (dreigend) politiek conflict naar aanleiding van politieke onenigheid of kritiek op het gevoerde beleid.

Onderzoeksobject

Om de centrale vraag van dit onderzoek te beantwoorden wordt gekeken naar Nederlandse wethouders die in de periode 2004-2015 politiek gevallen zijn. De databestanden met alle politiek gevallen wethouders van deze jaren zijn te vinden in Binnenlands Bestuur (2009), Bouwman (2005; 2006a; 2006b; 2007; 2008; 2009; 2010; 2011; 2013; 2014; 2015b) en De Collegetafel (2016). Van 2011 is geen publicatie of databestand beschikbaar: hiervan ontbreken dan ook de gegevens voor de analyse.

De periode 2004-2015 is lang genoeg om uitspraken te kunnen doen over een eventuele trend, omdat er in deze periode meerdere ontwikkelingen hebben plaatsgevonden in de (lokale) politiek. Als er een eventuele ontwikkeling bestaat op het gebied van privatisering

in de lokale politiek, dan zal deze zich (ook) manifesteren in deze periode. Er is geen reden om aan te nemen dat 2004-2015 een periode is die afwijkende resultaten zal opleveren op dit gebied. Bovendien zijn van deze periode de data over vallende wethouders beschikbaar. Een vergelijking met de resultaten van Derksen en Kas (1994) is problematisch, omdat zij een andere indexering gebruiken dan die van de wethoudersonderzoeken. Daarom beperkt het voorliggende onderzoek zich tot deze laatste twaalf jaar.

De indexering in de publicaties van de wethoudersonderzoeken bleek bij bestudering het beantwoorden van de centrale vraag van dit onderzoek te bemoeilijken. In 2015, toen in totaal 144 wethouders tussentijds hun functie neerlegden, werden de volgende categorieën van motieven gehanteerd: Politiek; herindeling; andere politieke werkkring; persoonlijk; gezondheid; burgemeestersbenoeming; andere zakelijke werkkring; interim; overlijden (Bouwman, 2016: 11). Bovendien worden niet elk jaar alle categorieën genoemd. In sommige jaren wordt in het overzicht van de resultaten wel de categorie ‘persoonlijk’ genoemd, in andere jaren worden alleen de politiek gevallen wethouders genoemd. Omdat de conceptualisering van de categorieën en de toewijzing van de teruggetreden wethouders hieraan niet bekend is – behalve van de categorie ‘politiek’ – kunnen deze categorieën niet worden meegenomen in de analyse van dit onderzoek.

De categorie ‘politiek’ is wel bekend en bovendien is de lijst met wethouders die in deze categorie zijn geplaatst beschikbaar. De wethouders die in deze lijsten voorkomen worden gebruikt voor de analyse naar privatisering bij het tussentijds terugtreden van wethouders. Hierboven is al genoemd dat de conceptualisering van deze categorie per jaar verschilt. In tabel 1 is daarom een opsomming van de gehanteerde conceptualiseringen te zien.

Tabel 1: conceptualiseringen categorie ‘politiek’

Jaartal	Conceptualisering
2004	‘Om politieke redenen’ (Bouwman, 2005)
2005	‘Na een politiek conflict’ (Bouwman, 2006a)
2006	‘Om politieke redenen’ (Bouwman, 2007)
2007	‘Na een politiek conflict of om politieke redenen’ (Bouwman, 2008)
2008	‘Na een politieke vertrouwensbreuk’ (Binnenlands Bestuur, 2009)
2009	‘Na een politieke vertrouwensbreuk’ (Bouwman, 2010)
2010	‘Tussentijds vertrokken’ (Bouwman, 2011)
2012	‘Politiek gesneuveld’ (Bouwman, 2013)

2013	‘Politiek gevallen’ (Bouwman, 2014)
2014	‘Politiek ten val gekomen’ (Bouwman, 2015b)
2015	‘Politiek ten val gekomen’ (De Collettafel, 2016)

Hoewel de conceptualisering niet elk jaar hetzelfde geformuleerd wordt, houdt deze wel iedere keer hetzelfde in. Ook in 2004, waarbij gesproken wordt over ‘politieke redenen’, waren er wethouders die zijn gevallen na een conflict over privé zaken. De Amsterdamse wethouder Rob Oudkerk moest bijvoorbeeld het veld ruimen nadat hij prostituées had bezocht (Bouwman, 2005). Bij het wethoudersonderzoek van 2010 wordt de lijst met politiek gevallen wethouders slechts ingeleid met de titel: ‘lijst van tussentijds vertrokken wethouders’ (Bouwman, 2011). In deze lijst ontbreken echter de wethouders die in de andere categorieën van het wethoudersonderzoek vallen. De titel en conceptualisering zijn in dit geval misleidend en de data zijn wel bruikbaar voor dit onderzoek.

De wethoudersonderzoeken en de bijbehorende lijsten met politiek gevallen wethouders vormen ondanks de beperkingen die hierboven genoemd zijn goede bronnen om het vallen van wethouders te onderzoeken. In tegenstelling tot ander onderzoek naar de vertrekredenen van wethouders (Aardema *et al.*, 2011; Castenmiller, Meesters & Pluut, 2006 en Castenmiller *et al.*, 2010) maken de wethoudersonderzoeken geen gebruik van een enquête onder gevallen wethouders, maar halen zij hun gegevens van gemeenten, dagbladen, radio, tv, politieke partijen en lokale en regionale bladen (Binnenlands Bestuur, 2009: 31). Zij hebben dus niet te maken met mogelijke non-respons en subjectieve herinneringen van de betrokken wethouders, waardoor de resultaten validiteit en generaliseerbaarheid kunnen verliezen. Alle gemeenten werkten ieder jaar mee aan het onderzoek en de gebruikte berichtgeving in de verschillende media is over het algemeen objectief. Bovendien kan door het raadplegen van verschillende externe bronnen een achterliggende reden voor de val worden gevonden, die kan afwijken van de door de wethouder zelf aangedragen reden.

Onderzoeksmethode

Voor de analyse van de gevallen wethouders is gebruik gemaakt van een codeerschema. Voor ieder jaar is een lijst opgesteld met alle gemeenten waarin één of meerdere wethouders zijn gevallen, overeenkomend met de lijst van het wethoudersonderzoek. Vervolgens werden de gevallen wethouders ingedeeld in zeven categorieën: politiek, integriteit, privéleven, persoonlijk, gezondheid, coalitie en een restcategorie. De categorieën worden hieronder verder toegelicht. Elke wethouder werd apart genoteerd, omdat het in sommige gemeenten voorkwam dat er meerdere wethouders in één jaar vielen. Als er in één jaar twee wethouders

vielen om politieke redenen, werd het getal 2 genoteerd in de kolom 'politiek'. Om te achterhalen wat de voornaamste reden van de val was, is uitgegaan van de korte beschrijving per gemeente in de lijst van gevallen wethouders. In de meeste gevallen konden hier zonder grote twijfel de voornaamste valredenen uitgehaald worden. In de gevallen waarbij de beschrijving niet sluitend was, is via LexisNexis gezocht naar nieuwsberichten over de betreffende gemeente en wethouder(s). Eénmaal stond een gemeente in de lijst met gevallen wethouders, terwijl uit de beschrijving bleek dat de wethouder in kwestie helemaal niet afgetreden was. Uiteraard is er geen categorie aan deze wethouder toegewezen, omdat hij of zij nooit gevallen is.

Een gevallen wethouder werd in de eerste categorie – politiek – ingedeeld, wanneer zijn of haar val het gevolg was van falend beleid, politieke onenigheid, onvrede over het collegebeleid of het verlies van het vertrouwen van de raad om beleidskwesties. De gevallen wethouders die in deze categorie zijn ingedeeld, zijn niet-geprivatiseerd gevallen. Hierbij was sprake van een 'puur' politieke keuze.

De tweede categorie – integriteit – bevat alle wethouders die (gedwongen) zijn afgetreden naar aanleiding van twijfels over hun integriteit. Dit omvat verschillende situaties waarin de betreffende wethouder zijn of haar onafhankelijkheid in gevaar bracht. De wethouder deed iets – of liet iets na – in de hoedanigheid van wethouder, maar datgene had niet te maken met de taken van een wethouder (het opstellen en uitvoeren van beleid). Deze categorie valpartijen is geprivatiseerd, omdat de val van de wethouder een gevolg is van een persoonlijke handeling van de wethouder. De keuze om vertrouwelijke stukken te geven aan een belangengroep – zoals een Marumse wethouder in 2008 deed (Binnenlands Bestuur, 2009) – zegt iets over de persoon van de wethouder en niet over het politieke werk van de wethouder.

Er kan worden bepleit dat vallen in deze categorie niet geprivatiseerd, maar gepersonaliseerd zijn. De twijfel aan de kwaliteiten van de wethouder heeft direct te maken met de persoonlijkheid van de wethouder. Toch is ervoor gekozen deze categorie (alsmede de categorie 'persoonlijk') onder privatisering te scharen, omdat het een blijk van privatisering is wanneer het oordeel over een wethouder gebaseerd wordt op handelingen, gebeurtenissen of persoonlijke keuzes van de wethouder als privépersoon. Dit sluit aan bij de conceptualisering van privatisering van Van Aelst, Sheaffer en Stanyer (2011) en Rahat en Sheaffer (2007).

De derde categorie – privéleven – omvat wat in alle literatuur onder privatisering wordt verstaan. De val van deze wethouders wordt veroorzaakt door een handeling of gebeurtenis in het privéleven van de wethouder. Een goed voorbeeld van deze categorie

vallen is de wethouder uit Drimmelen die in 2006 zijn rijbewijs moest inleveren toen hij dronken achter het stuur zat (Bouwmans, 2007). Deze privéhandeling van de wethouder was voor de gemeenteraad aanleiding om hem niet langer als wethouder te wensen.

De vierde categorie – persoonlijk – bestaat uit motieven die raakten aan het bedrijven van politiek, maar ingegeven waren door persoonlijke afwegingen of frustraties. Zo stapte de Bloemendaalse wethouder Jur Botter in 2015 op ‘vanwege de politieke verziekte cultuur’ (De Collegetafel, 2016). Dit vertrek was niet politiek, maar vond ook niet zijn aanleiding in een handeling in het privéleven van de wethouder. Daarop is besloten de categorie ‘persoonlijk’ toe te voegen aan het codeerschema. De valpartijen in deze categorie zijn geprivatiseerd, omdat het over de persoonlijke mening van de wethouder gaat over – in het voorbeeld van Bloemendaal – de bestuursstijl van zijn collega’s. Zijn beslissing is ingegeven door zijn privé-overwegingen of interesses en heeft het geen betrekking op enig beleidsterrein.

De vijfde categorie – gezondheid – is toegevoegd aan het codeerschema, omdat bleek dat in de lijst met politiek gevallen wethouders – volgens de indexering van het wethoudersonderzoek – ook enkele wethouders stonden beschreven die primair vanwege gezondheidsproblemen hun werk neerlegden. Dit kan bijvoorbeeld een wethouder zijn die zegt overspannen te zijn na een politiek conflict. Alleen als bij een gevallen wethouder duidelijk was dat hij of zij pas een consequentie verbond aan het conflict vanwege (daaruit volgende) gezondheidsproblemen, is de wethouder in deze categorie ingedeeld.

Een zesde categorie – coalitie – wordt gevormd door de wethouders die vallen na het terugtreden van één of meerdere collega-wethouders. De wethoudersonderzoeken scharen deze *collateral damage* wel onder de politieke valpartijen, maar de wethouders die zijn ‘meegesleurd’ in een val hebben geen persoonlijke afweging kunnen maken. Daarom kan hun vertrek moeilijk persoonlijk, laat staan geprivatiseerd gemotiveerd zijn. De gegevens van deze categorie zijn in eerste instantie niet erg relevant voor de beantwoording van de hoofdvraag, omdat deze aantallen niks zeggen over de motivatie van de gevallen wethouders, maar over de motivatie van de eerst gevallen wethouder.

Tot slot waren er enkele gevallen wethouders die in geen enkele van de hiervoor genoemde categorieën in te delen waren. Sommigen hadden bij hun aantreden ‘afgesproken’ om na een bepaalde periode terug te treden. Het is onduidelijk waarom deze wethouders in de lijst met politiek gevallen wethouders opgenomen zijn. Misschien omdat het een ‘politieke afspraak’ is geweest, zoals het staat beschreven in de lijst. Deze wethouders zijn echter niet gevallen na een politiek conflict en worden dus buiten de analyse gehouden. Ook kwam het een enkele keer voor dat een wethouder terugkwam op zijn besluit en zijn ontslag introk. Dit gebeurde binnen één raadsvergadering, daarom is geen sprake van een gevallen wethouder. Ook deze wethouders worden buiten beschouwing gelaten als ‘rest’.

5. Analyse

De resultaten van het onderzoek naar de vertrekredenen van gevallen wethouders worden in drie delen gepresenteerd. Allereerst wordt een overzicht gegeven van de wethoudersonderzoeken van 2004 tot en met 2015. Vervolgens worden de politiek ten val gekomen wethouders uit de wethoudersonderzoeken opgesplitst naar hun voornaamste vertrekreden. Afsluitend wordt bekeken of er in de afgelopen twaalf jaar een ontwikkeling te zien is in de redenen die ten grondslag liggen aan een politieke val in de lokale politieke arena.

Wethoudersonderzoeken

Dit onderzoek doet uitspraken over de politiek gevallen wethouders, wat ongeveer de helft van de tussentijds teruggetreden wethouders in de periode 2004-2015 is, zoals te zien is in tabel 2. De andere helft is in de wethoudersonderzoeken ingedeeld in een aantal categorieën, waarvan de grootste zijn weergegeven in tabel 3. Opgemerkt kan worden dat ook hier de categorie ‘persoonlijke redenen’ in is opgenomen. Ieder jaar trad ongeveer 7 procent zonder politieke druk terug vanwege persoonlijke redenen. In tabel 3 zijn de jaren 2004, 2005, 2006 weggelaten, omdat van deze jaren geen totaal aantal teruggetreden wethouders bekend is.

Tabel 2: Percentage politiek teruggetreden wethouders

Jaar	Aantal politiek teruggetreden	Totaal teruggetreden	Procentueel
2004	145	-	-
2005	88	-	-
2006	53	-	-
2007	77	131	58,8
2008	122	196	62,2
2009	92	179	51,4
2010	40	118	33,9
2011*	90	-	-
2012	105	196	53,6
2013	79	150	52,7
2014	27	88	30,7
2015	74	144	51,4

* In de publicatie van het wethoudersonderzoek 2014 (Bouwmans, 2015a) werd het aantal politiek gesneuvelde wethouders in 2011 vermeld. Verdere gegevens van 2011 ontbreken.

In de tabel valt allereerst op dat in verkiezingsjaren (die in de tabel dikgedrukt zijn) het totale aantal teruggetreden wethouders lager is dan in de tussenliggende jaren. In deze jaren verliest daarnaast een groot deel van de wethouders zijn of haar functie vanwege een herindeling. In 2010 is dit 47,5 procent van de teruggetreden wethouders, in 2014 48,9 procent. In andere jaren trad gemiddeld 14,4 procent van de wethouders terug vanwege herindeling. Deze wethouders raakten hun functie kwijt, omdat bij een samengevoegde gemeente de wethoudersposten van de oude (kleinere) gemeenten verdwenen. Van verkiezingsjaar 2006 ontbreekt het aantal wethouders dat is vertrokken na een herindeling.

Daarnaast blijkt dat halverwege de bestuursperiode de meeste wethouders sneuvelen. In 2004, 2008 en 2012 traden beduidend meer wethouders terug dan in de overige jaren. Er is in de periode 2004-2015 geen stijgende of dalende lijn waarneembaar in het totaal aantal teruggetreden wethouders. Het percentage wethouders dan na een politiek conflict ten val is gekomen schommelt rond de 50 procent. Er is geen sprake van een toename of afname van het aandeel wethouders dat door toedoen van de gemeenteraad zijn of haar functie moest neerleggen.

Tabel 3: Overzicht teruggetreden wethouders 2007-2015 in procenten

	2007	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2015
Politieke redenen	58,8	62,2	51,4	33,9	53,6	52,7	30,7	51,4
Persoonlijke redenen	7,6	8,2	5,6	2,5	10,2	2,0	8,0	8,3
Herindeling	-	5,1	24,6	47,5	13,8	18,7	48,9	9,7
Overlijden	0,8	2,6	2,2	2,5	1,0	1,3	-	1,4
Gezondheid	13,0	10,7	6,1	1,7	4,1	6,0	4,5	7,6
Overige redenen	20,1	11,2	10,1	11,9	17,3	19,3	7,9	21,6
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100
	N=131	N=196	N=179	N=118	N=196	N=150	N=88	N=144

Politiek gevallen

De politiek teruggetreden wethouders – volgens de definitie van de wethoudersonderzoeken – zijn na een conflict met de raad of met Collegegenoten of bij dreiging van een conflict (gedwongen) opgestapt. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt deze groep teruggetreden wethouders ‘gevallen’ wethouders genoemd, om het onderscheid tussen de cijfers van de wethoudersonderzoeken en die van het uitgevoerde onderzoek duidelijk te maken. De voornaamste vertrekredenen van gevallen wethouders zijn te zien in tabel 4.

Slechts iets meer dan de helft van de wethouders die onder de categorie ‘politiek teruggetreden’ vielen, trad terug vanwege primair politieke redenen (zie tabel 4). In 2015 was dit zelfs slechts 35,7 procent. In de tabel zijn wederom de categorieën persoonlijk en gezondheid te zien. In de publicaties van de wethoudersonderzoeken werden deze categorieën gebruikt voor niet-politiek teruggetreden wethouders, maar ook bij wethouders die na een conflict met de raad of het College terugtraden, speelden persoonlijke en gezondheidsredenen (hoewel de laatste categorie slechts een klein aandeel bevat) een rol.

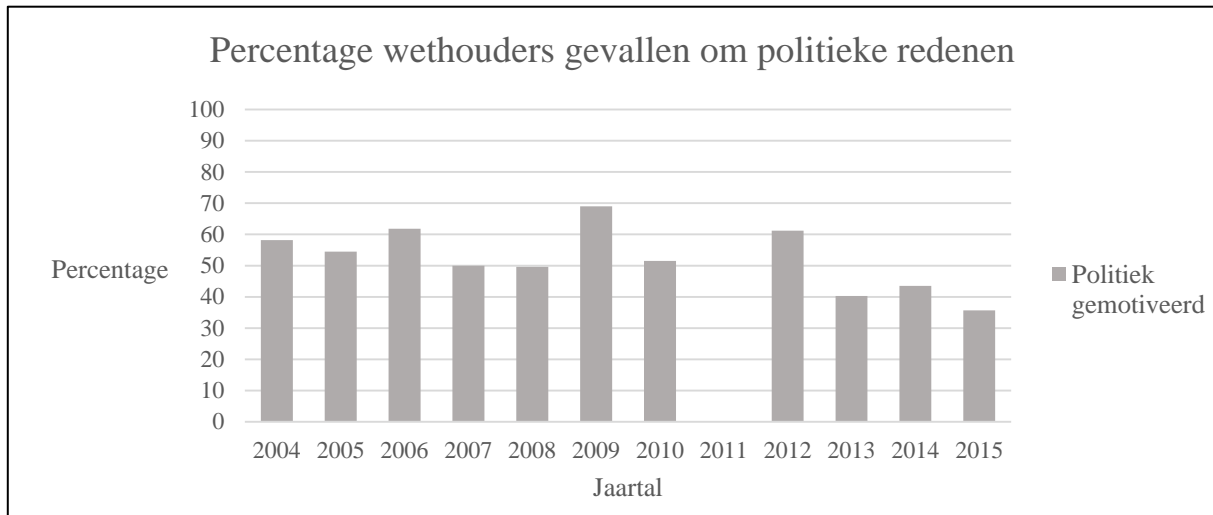
Daarnaast komt het aantal cases per jaar niet overeen met het aantal dat in de wethoudersonderzoeken staat vermeld. Bouwmans (2010) vermeldt bijvoorbeeld 92 politiek teruggetreden wethouders in 2009, terwijl er in de lijst met politiek teruggetreden wethouders slechts 84 zijn te onderscheiden. In de andere jaren zijn de verschillen kleiner en in 2005 zijn de aantallen gelijk.

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2015
Politiek	58,2	54,5	61,8	50,0	49,6	69,0	51,5	61,2	40,3	43,5	35,7
Integriteit	2,8	10,2	5,5	12,2	5,0	3,6	12,1	8,2	11,3	34,8	10,0
Privéleven	5,0	5,7	7,3	5,4	2,5	2,4	3,0	2,0	4,8	17,4	10,0
Persoonlijk	14,9	14,8	3,6	13,5	12,4	10,7	12,1	12,2	24,2	4,3	15,7
Gezondheid	0,7	6,8	0,0	0,0	0,8	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,4
d											
Coalitie	17,0	5,7	12,7	14,9	26,4	14,3	21,2	13,3	17,7	0,0	27,1
Rest	1,4	2,3	9,1	4,1	3,3	0,0	0,0	2,0	1,6	0,0	0,0
Totaal:	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	N=14	N=8	N=5	N=7	N=12	N=8	N=3	N=9	N=6	N=2	N=7
	1	8	5	4	1	4	3	8	2	3	0

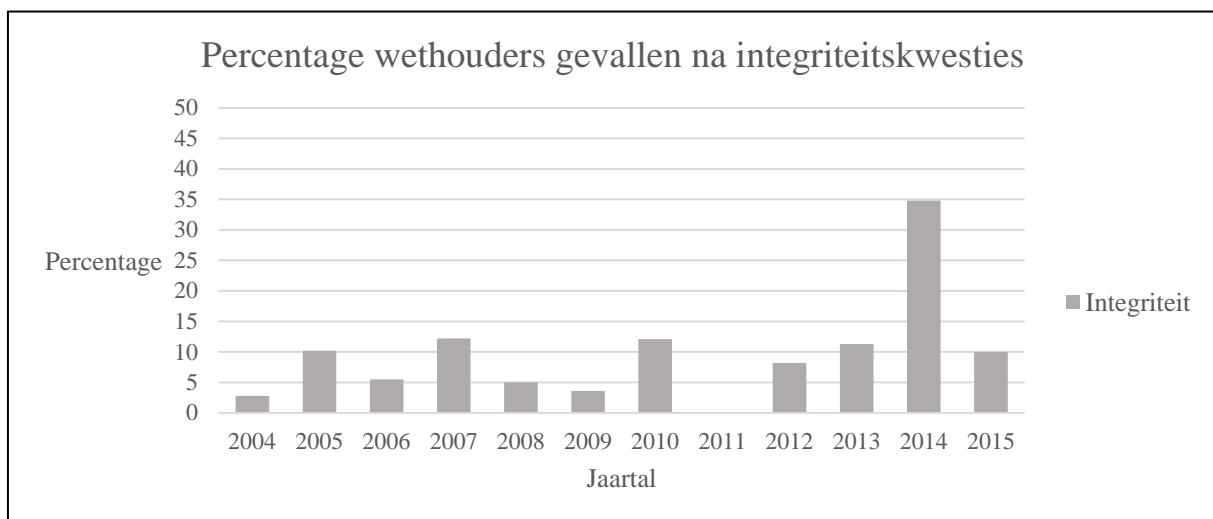
Tabel 4: Voornaamste vertrekredenen politiek teruggetreden wethouders 2004-2015

Hieronder zijn de percentages van de categorieën politiek, integriteit, privéleven en persoonlijk grafisch weergegeven in figuur 1 tot en met 4. De categorie gezondheid is hierbij weggelaten, aangezien in tabel 4 al te zien is dat deze zeer klein is en ook geen dalende of stijgende ontwikkeling doormaakt. Voor de leesbaarheid loopt bij figuur 2, 3 en 4 de y-as van 0 tot 50 procent.

Figuur 1: Percentage wethouders gevallen om politieke redenen, 2004-2015

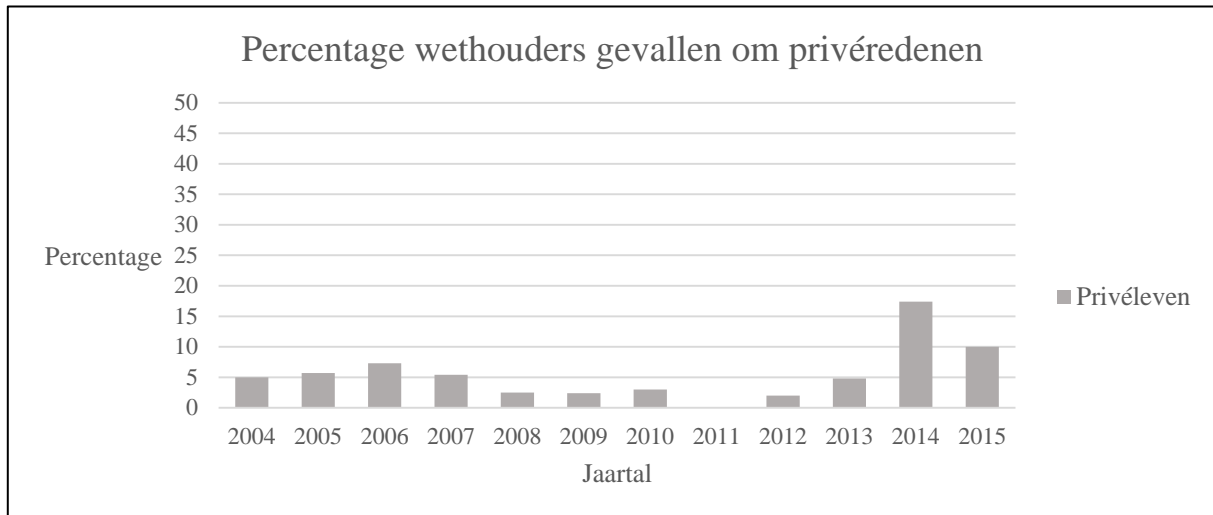

Figuur 2: Percentage wethouders gevallen na integriteitskwesaties, 2004-2015

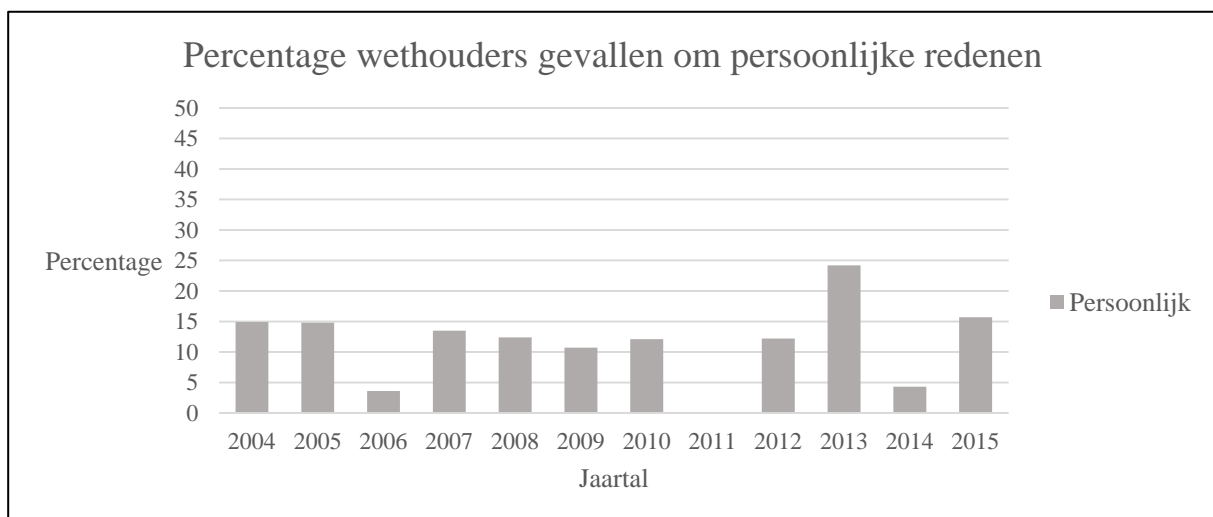
NB: De y-as loopt tot 50 procent

Figuur 3: Percentage wethouders gevallen om privéredenen, 2004-2015

NB: De y-as loopt tot 50 procent

Figuur 4: Percentage wethouders gevallen om persoonlijke redenen, 2004-2015

NB: De y-as loopt tot 50 procent

In figuur 1 is te zien dat het aandeel wethouders dat om politieke redenen viel is gedaald in de periode 2004-2015. In deze periode is geen continue dalende trend zichtbaar, maar in de jaren 2013-2015 is het percentage politiek gevallen wethouders beduidend lager dan de periode voor 2013. Bij de andere categorieën is minder duidelijk sprake van een toe- of afname. Wel springt 2014 eruit wat betreft vallen na integriteitskwesties en vallen om privéredenen.

Vervolgens zijn de categorieën integriteit, privéleven, persoonlijk en gezondheid samengevoegd tot één categorie ‘geprivatiseerd’, zodat deze categorie kan worden vergeleken met de categorie ‘politiek’. De wethouders die coalitie-gerelateerd hun ambt moesten verlaten

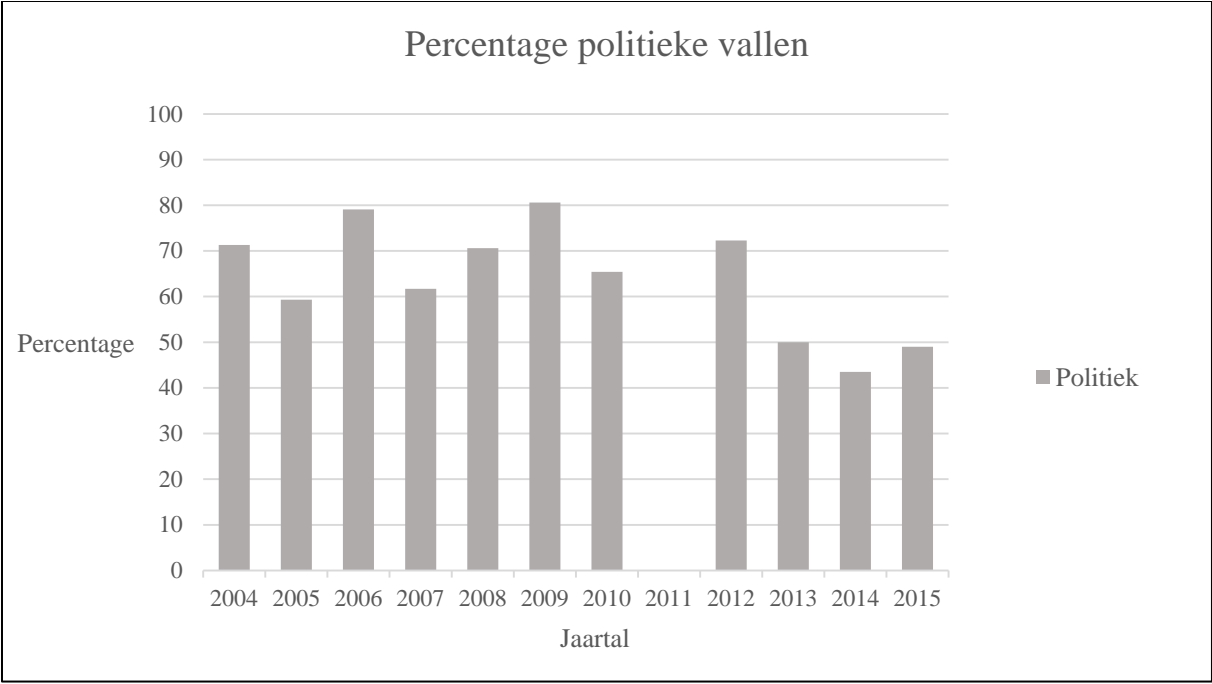
of die in de restcategorie vielen worden uit de analyse gehaald, omdat zij noch iets over een politiek gemotiveerde val noch iets over een geprivatiseerde val zeggen. De restcategorie bevat onder andere wethouders die bij hun aantreden hadden afgesproken na enige tijd ruimte te maken voor een ander. De bijbehorende percentages zijn te zien in tabel 5. Wanneer deze twee categorieën tegenover elkaar worden gezet, kan worden bekeken of er sprake is van een toe- of afname van het aandeel geprivatiseerde vallen ten opzichte van het aandeel politieke vallen.

Tabel 5: Percentage politiek versus geprivatiseerd gevallen wethouders, 2004-2015

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Politiek	71,3	59,3	79,1	61,7	70,6	80,6	65,4		72,3	50,0	43,5	49,0
Geprivatiseerd	28,7	40,7	20,9	38,3	29,4	19,4	34,6		27,7	50,0	56,5	51,0
Totaal:	100	100	100	100	100	100	100		100	100	100	100
	N=115	N=81	N=43	N=60	N=85	N=72	N=26		N=83	N=50	N=23	N=51

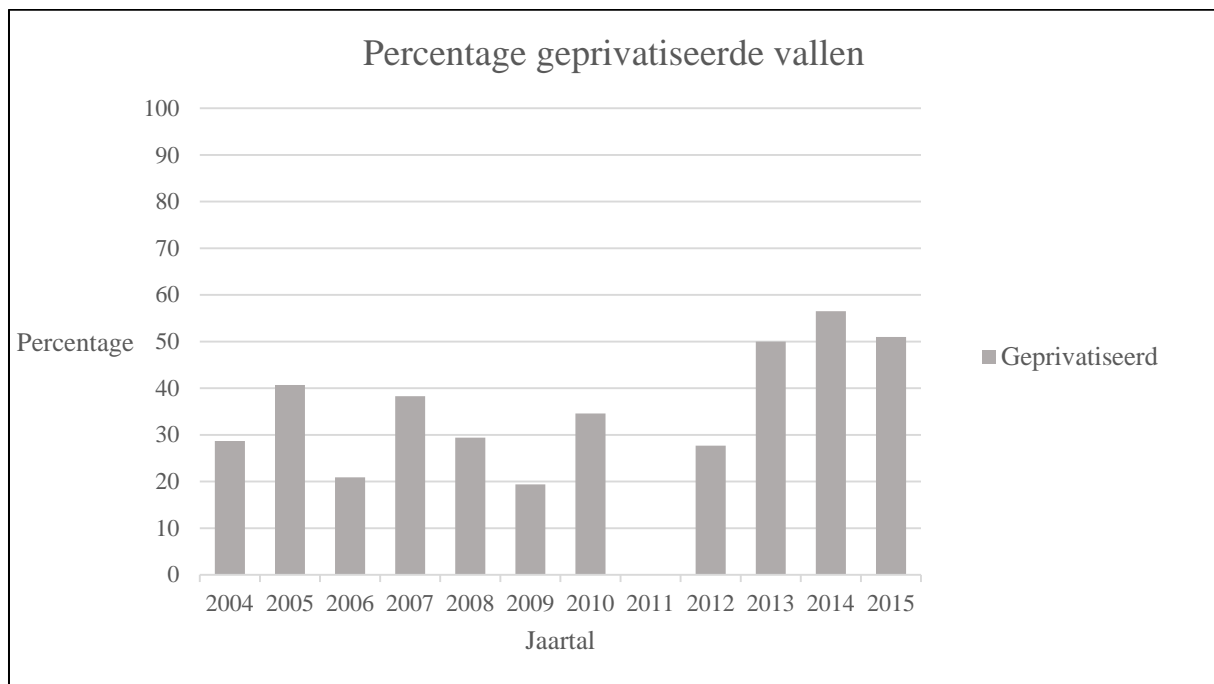
In figuur 5 zijn de percentages politiek gemotiveerde vallen grafisch weergegeven. Door het weglaten van de restcategorie zijn de schommelingen tussen de jaren, die in figuur 1 al zichtbaar waren, duidelijker zichtbaar geworden. Tot en met 2012 vormden de politiek gemotiveerde vallen nog de meerderheid van het aantal gevallen wethouders, vanaf 2013 is dit aandeel gedaald onder de 50 procent.

Figuur 5: Percentage wethouders gevallen om politieke redenen, 2004-2015

Het overige aandeel van de gevallen wethouders in de periode 2004-2015 is te zien in figuur 6. Vanzelfsprekend kent het percentage geprivatiseerde vallen precies de tegenovergestelde ontwikkeling als het percentage politieke vallen. Over deze figuur valt dan ook hetzelfde te zeggen als over figuur 5: tot en met 2012 komt het aandeel geprivatiseerde vallen niet boven de 41 procent uit (in 2005 was het percentage het hoogst met 40,7 procent). Vanaf 2013 vormt het aandeel geprivatiseerde vallen echter minstens de helft van het aantal vallen.

Figuur 6: Percentage wethouders gevallen om geprivatiseerde redenen, 2004-2015

6. Conclusie

In de ontwikkeling van de verhouding politiek – geprivatiseerd vallen in de periode 2004-2015 zitten veel schommelingen, waardoor niet een ontwikkeling in één richting te zien is. In de laatste drie jaren van deze periode is duidelijk sprake van privatisering – als fenomeen – bij gevallen wethouders, maar de cijfers van de andere jaren geven geen trend van privatisering weer. Er is geen duidelijke toename in het aantal wethouders dat politiek gevallen is na integriteitskwesaties, privéredenen, persoonlijke redenen of gezondheidsproblemen. Het aantal wethouders dat om politieke redenen gevallen is is wel geleidelijk licht gedaald, maar wanneer dit wordt afgezet tegen het aantal geprivatiseerde vallen, zijn er meer schommelingen zichtbaar waardoor de trend minder duidelijk wordt.

Er is het meest duidelijke een trend van privatisering te zien, wanneer alleen gekeken wordt naar de verkiezingsjaren 2006, 2010 en 2014. In 2006 was slechts 20,9 procent van de vallen geprivatiseerd, in 2010 34,6 en in 2014 56,5. Het afnemende percentage politieke vallen in die jaren kan erop duiden dat steeds vaker wordt besloten een slecht functionerend college ‘de rit uit te laten zitten’ tot de volgende raadsverkiezingen. Echter, de gemeenteraadsverkiezingen vinden in de regel plaats in maart – omdat gemeenteraden een vastgestelde termijn van vier jaar zitting nemen – en het is niet waarschijnlijk dat de eerste 2,5 maand van een jaar de verschillen voor een heel jaar verklaren. Mogelijk zou de toename van geprivatiseerde vallen in die jaren wel kunnen aangeven dat er bij nieuwe collegeperioden vaker onervaren of onbekwame wethouders aantreden, die binnen dat jaar alweer worden weggestuurd. Dit zou de theorie van Boogers (2010: 65-66) bevestigen, die inhoudt dat het dalende ledental van politieke partijen zorgt voor een minder effectieve kandidaatstellingsfunctie van lokale politieke partijen.

Opvallend is dat de meest recente jaren van dit onderzoek – 2013, 2014 en 2015 – afwijken van de andere jaren wat betreft de verhouding politiek – geprivatiseerd vallen. Zoals in figuur 5 en 6 zichtbaar is, is in deze jaren minstens de helft van de vallen geprivatiseerd, terwijl in de jaren voor 2013 hooguit 40 procent geprivatiseerd was. Deze afwijkende periode beslaat niet één collegeperiode, maar kent halverwege, in 2014, gemeenteraadsverkiezingen. Een verklaring kan dus niet worden gevonden in nieuwe politieke verhoudingen bij één verkiezing, waardoor veel nieuwe partijen in het college komen en mogelijk onervaren wethouders afleveren.

7. Discussie

Het bereik van de resultaten van dit onderzoek beperkt zich tot wethouders die tussentijds hebben moeten terugreden na – of bij dreiging van – een politiek conflict. Mogelijk kan de vermeende privatisering zich voordoen bij wethouders die zonder politiek conflict terugtraden. Deze wethouders legden hun functie neer zonder zich daartoe politiek gedwongen te zien. Hun beweegredenen kunnen door de jaren heen een privatisering doormaken. Wethouders zouden vaker hun werk neer kunnen leggen om bijvoorbeeld meer tijd met hun gezin door te kunnen brengen. Hier ligt nog een onderzoeksgebied open, met bevindingen die mogelijk iets zeggen over de waardering van het vak wethouder of lokale politiek in het algemeen. Hierbij is het belangrijk om onderscheid te maken tussen de wethouder zelf, de gemeenteraad of de andere wethouders als initiator van het (gedwongen) vertrek, zodat specifiekere uitspraken over de betreffende groep kunnen worden gedaan. Dit huidige onderzoek kan slechts uitspraken doen over ‘de lokale politieke arena’ in het algemeen.

Over de resultaten van dit onderzoek kan nog het volgende worden opgemerkt: Het aantal gevallen wethouders in 2014 is dusdanig laag ($N=23$) dat dat een enkele buitengewone valpartij al voor een vertekening van de resultaten kan zorgen. Eén gevallen wethouder is al ruim vier procent van de totale groep. Daarom moet er met enige terughoudendheid worden gekeken naar dit jaar met betrekking tot een eventuele trend.

Om verder onderzoek naar gevallen wethouders te kunnen faciliteren, is het van belang om de aantallen en beweegredenen hiertoe openbaar en feitelijk te documenteren. Dit onderzoek is gebaseerd op de lijsten politiek gevallen wethouders van de wethoudersonderzoeken, waardoor een deel van *alle* teruggetreden wethouders bij voorbaat al buiten de analyse vielen. Zoals hierboven genoemd, zou ook bij deze niet onderzochte teruggetreden wethouders een trend van privatisering gevonden kunnen worden. Bij analyse van de lijsten van de wethoudersonderzoeken bleek dat de gepresenteerde uitkomsten van de wethoudersonderzoeken niet overeenkomen met de analyse van dit onderzoek. Het totaal aantal ‘politiek gevallen’ wethouders kwam bijna geen enkele keer overeen met het gepresenteerde aantal. Bovendien werden in de lijsten ook wethouders genoemd die uiteindelijk niet gevallen waren; die terugtraden om een afspraak bij het aantreden of die hun wethouderschap inwisselde voor een zetel in de Tweede Kamer (Emile Roemer en Ruud van Heugten in 2006 (Bouwman, 2007)). Er is een gebrek aan betrouwbare gegevens en statistieken van gevallen wethouders.

Tot slot kan het lagere percentage wethouders dat viel om politieke redenen in de laatste jaren, 2013-2015, een indicator zijn van een lokale politiek waarin lokale bestuurders minder vaak weggestuurd worden om bestuurlijke problemen. Mogelijk spelen veranderingen in het lokale bestuur van en na 2012 hierbij een rol. In 2012 werd de Wet Revitalisering Generiek Toezicht (Wrgt) ingevoerd, waarmee het ‘verticale’ toezicht van de nationale overheid op de gemeenten werd verminderd (Peters *et al.*, 2014: 65). Het ‘horizontale’ toezicht van de gemeenteraad zou belangrijker moeten worden. Mogelijk is het effect van de Wrgt geweest dat gemeenteraden meer gebruik maken van andere controlemiddelen dan het ontslag, zoals de lokale Rekenkamercommissie of raadsenquêtes (Peters *et al.*, 2014: 70-71). Om deze reden zou het interessant zijn om te onderzoeken in hoeveel gevallen gemeenteraden afzien van een motie van wantrouwen tegen of gedwongen ontslag van een wethouder en andere controlemiddelen inzetten.

8. Literatuurlijst

- Aardema, H., A. Korsten, K. Riezebos & M. van Dam (2011) *De vallende wethouder. Een onderzoek naar de vertrekredenen van onvrijwillig teruggetreden wethouders in de bestuursperiode 2006-2010* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties)
- Aardema, H., M. Boogers & A. Korsten (2012) “Vallende wethouders. Een verkenning van de vertrekredenen van onvrijwillig teruggetreden bestuurders op lokaal niveau” *Bestuurswetenschappen* 66(2), 13-33
- Aelst, P. van, T. Sheaffer & J. Stanyer (2011) “The Personalization of Mediated Political Communication: a Review of Concepts, Operationalizations and Key Findings” *Journalism* 13(2), 203-220
- Andeweg, R. & G. Irwin (2009) *Governance and Politics of the Netherlands* (Basingstoke: Palgrave Macmillan)
- Bauman, Z. (2001) *The individualized society* (Cambridge: Polity Press)
- Binnenlands Bestuur (2009) “Vallende Wethouders” *Binnenlands Bestuur* 30(1), 23-31
- Boogers, M. (2010) *Lokale Politiek in Nederland* (Den Haag: Lemma)
- Bouwman, H. (2005) “145 gevallen” *Binnenlands Bestuur* 26(1), 28-34
- Bouwman, H. (2006a) “90 gevallen” *Binnenlands Bestuur* 27(1), 22-29
- Bouwman, H. (2006b) “Gestrand in het zicht van de haven” *Binnenlands Bestuur* 27(1), 7
- Bouwman, H. (2007) “Kopje onder” *Binnenlands Bestuur* 28(1), 28-31
- Bouwman, H. (2008) “Gestruikeld” <<http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/achtergrond/achtergrond/gestruikeld.101793.lynkx>> (geraadpleegd op 17 mei 2016)

- Bouwman, H. (2009) "Lijst gevallen en vertrokken wethouders 2008" <<http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/achtergrond/achtergrond/lijst-gevallen-en-vertrokken-wethouders-2008.104774.lynkx?referer=1a46a800-65cf-4e37-85b9-64b6e56e4cba>> (geraadpleegd op 17 mei 2016)
- Bouwman, H. (2010) "Politieke schade" *Binnenlands Bestuur* 31(1), 32-37
- Bouwman, H. (2011) "Geen vrije val" <<http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/achtergrond/achtergrond/geen-vrije-val.639195.lynkx>> (geraadpleegd op 17 mei 2016)
- Bouwman, H. (2013) "Wethouders moeten op de centen letten" *VNG Magazine* 01, 8-15
- Bouwman, H. (2014) "Persoonlijke stijl leidt vaker tot val: wethouders steeds kwetsbaarder" *VNG Magazine* 01, 14 e.v.
- Bouwman, H. (2015a) "Minder wethouders naar huis gestuurd" *Binnenlands Bestuur* 36(1), 14-15
- Bouwman, H. (2015b) "Wethoudersonderzoek 2014: integriteit valfactor nr. 1" <<http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/nieuws/wethoudersonderzoek-2014-integriteit-valfactor-nr.9459112.lynkx>> (geraadpleegd op 17 mei 2016)
- Bouwman, H. (2016) "Zieke cultuur eist tol" *Binnenlands Bestuur* 37(1), 10-12
- Bovens, M. (2005) "Public accountability" in E. Ferlie, L.E. Lynn jr. & C. Pollitt (eds.) *The Oxford handbook of public management* (Oxford: Oxford University Press), 182-208
- Bovens, M., G.J. Brandsma, D. Thesingh & T. Wever (2010) "Aan het pluche gekleefd? Aard en achtergrond van het aftreden van individuele bewindslieden 1946-2009" *Beleid en maatschappij* 37(4), 319-340
- Castenmiller, P., M. Meesters & B. Pluut (2006) *Terugtrekkende Wethouders* (Den Haag: Zenc)
- Castenmiller, P., M. van Dam, N. Damen & D. Emans (2010) *Terugtrekkende Wethouders: Trendanalyse en redenen voor het verlaten van het ambt* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties)
- De Collettafel (2016) "Wethoudersonderzoek 2015. Lijst van politiek ten val gekomen wethouders in 2015" <<http://www.decollettafel.nl/uploads/documenten/DCT%20-%20Wethouderslijst%20politiek%202015%20.pdf>> (geraadpleegd op 17 mei 2016)
- Derksen, W. & K. Kas (1994) "Vallende Wethouders" in P. Tops, A. Korsten & C. Schalken (red.) *De Wethouder. Positie en functioneren in een veranderd bestuur* (Den Haag: VUGA uitgeverij B.V.) 109-118
- Garzia, D. (2011) "The Personalization of Politics in Western Democracies: Causes and Consequences on Leader-Follower Relationships" *The Leadership Quarterly* 22(4), 697-709
- Gemeente Den Haag (n.d.) "zetelverdeling, coalitie en oppositie" <www.denhaag.nl> (geraadpleegd op 3 juni 2016)
- Graaf, P., de (2016) "OM eist twee jaar cel tegen politicus Jos van Rey" <<http://www.volkskrant.nl/binnenland/om-eist-twee-jaar-cel-tegen-politicus-jos-van-rey~a4297918/>> (geraadpleegd op 7 juni 2016)

- Hartman, G. & P. Tops (1994) "Professionalisering van de wethouders" in P. Tops, A. Korsten & C. Schalken (red.) *De Wethouder. Positie en functioneren in een veranderd bestuur* (Den Haag: VUGA uitgeverij B.V.) 313-320
- Herder, B., den (2013) "Personal questions, political answers" *Journalism Practice* 7(4), 465-480
- Holsteyn, J., van & R. Andeweg (2008) "Niemand is groter dan de partij. Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek" in G. Voerman (red.) *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP), 105-134
- Kamerstukken II, 2003/04, 29.356, 1
- Kleinnijenhuis, J., D. Oegema & J. Takens (2009) "Personalisering van de politiek" In G. Voerman (red.) *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2007* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP), 101-127
- Korsten, A. & P. Tops (1998) *Lokaal bestuur in Nederland: inleiding in de gemeentekunde* (Alphen aan den Rijn: Samsom)
- Langer, A. (2007) "A historical exploration of the personalisation of politics in the print media: The British Prime Ministers (1945-1999)" *Parliamentary Affairs* 60(3), 371-387
- McAllister, I. (2007) "The Personalization of Politics" in R.J. Dalton & H.-D. Klingemann (eds.) *Oxford Handbook of Political Behavior* (Oxford: Oxford University Press), 571-588
- Nimmo, D. & R. Savage (1976) *Candidates and their Images: Concepts, Methods, and Findings* (Santa Monica: Goodyear)
- Peters, K., V. van Stipdonk & P. Castenmiller (2014) *Verkenning van lokale democratie in Nederland* (Stichting Decentraalbestuur.nl)
- Rahat, G. & T. Sheafer (2007) "The personalization(s) of Politics: Israel, 1949-2003" in *Political Communication* 24(1), 65-80
- Santen, R. van & L. van Zoonen (2009) "Popularisering en personalisering in politieke communicatie" *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 37 (2), 155-176
- Schaap, L. (2015) *Lokaal Bestuur* (Dordrecht: Convoy Uitgevers BV)
- Swanson, D. & P. Mancini (1996) *Politics, Media and Modern Democracy. An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and their Consequences* (Westport: Praeger)
- Tops, P. & S. Zouridis (2002) *De binnenkant van politiek: vertegenwoordiging en verandering in lokale democratie* (Amsterdam, etc: Atlas),